

Valachi Anna

Időutazás

József Attila születésnapjai nyomában

Számoljunk vissza képzeletben százöt esztendőt!

1905. április 11. kedd, este fél kilenc. A ferencvárosi Gát utca egyik körfolyosós bérházának emeleti szoba-konyhás lakásában először sír föl az a csecsemő, akinek a születésnapját immár negyvenhat éve¹ a költészet napjaként ünnepeljük Magyarországon.

Szülei titkon azt remélik, hogy nagy jövő vár az öt és fél kilós újszülöttre, akit négy nap múlva Attila keresztnéven anyakönyveznek. Ez a név meglehetősen ritka akkoriban a külvárosi munkáskörnyezetben. A családi legenda szerint József Áron, a gyermek harmincnégy esztendőszappanfőző munkás édesapja – aki két lánya után már-már rögeszmésen fiú-utódra vágyott – egy jósalom hatására választotta a hun király nevét. A gyerekvárás idején megjelent álmában egy ősz öregember, akitől megtudta: teljesül régi vágya, fia születik, s híres ember lesz, ha felnő, ezért nevezzék Attilának.

A cseperedő fiúcska a születésével kapcsolatos legendát minden élethelyzetben titkos erőforrásnak tekinti. Még akkor is, amikor gyermeki ésszel fölfoghatatlan traumák érik. Hároméves, amikor apja egyik napról a másikra otthagyja a családját, alkalmi munkákból tengődő feleségére hárítva a három gyerek (Jolán, Etel, Attila) fölnevelésének terheit. Két esztendő múlva, amikor a gyöngé-beteges mama nem bírja tovább a cselédeskedést, a kis Attila, hétéves nővérével, Etussal együtt falusi nevelőszülőkhöz kerül, állami gondozásba. Az ott átélt megrendítő élmény további sorsát és észjárását is meghatározza: öcsödi „nevelőapja” ugyanis a füle hallatára jelenti ki, hogy Attila név nem létezik, s azontúl Pistának szólítja. A megdöbben kisfiú úgy érzi: a létezését vonják kétségbe – ezért állhatatosan ragaszkodik igazi nevéhez, önazonosságának szimbólumához.

„Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre – írja utolsó önéletrajzában –, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják.”²

Mindez ma már József Attila közismert legendáriumához tartozik, hiszen ahogy múlik az idő, a „csodagyerekként” elhíresült árva költő maga is tudato-

¹ A Magyar Írószövetség elnöksége 1964 kora tavaszán határozta el, hogy április 11-ét, József Attila születésének évfordulóját a költészet napjává nyilvánítják hazánkban.

² József Attila: *Curriculum vitae*. Az állást kereső költő 1937 februárjában nyújtotta be önéletrajzát az Első Magyar Papíripari Rt.-hez, de kérvényét elutasították.

san alakítja énképét a róla szóló híradásokban és verseiben. Barátai előtt valószínűleg kérkedik a nyomorával. Hányatott életútját a pikareszk regények mozgalmas epizódjaiként igyekeznek beállítani a róla készülő újságcikkekben. 1928 nyarán már ő az „új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekedik”,³ aki „Volt kanász, szárazdajka, fahordó, kenyeres, cukrászfiú, hajósinas, kukoricacsósz, mezei napszámos, bankhivatalnok, könyvügynök, egyleti szolga, házitanító és újra rikkancs. Próbált meghalni: lúgkővel, gázzal, kötéllel, bicskával, méreggel és vonatelgázolással. Huszonhárom éves”.⁴

Korai identitás-válságával magyarázható, miért érez egész életében belső készletét, hogy születésnapjain, vagy április 11-éhez közeledvén, saját nevét és önreflexióit is beleszője verseibe. Így merít erőt a kiválasztottságára utaló Attila névből, s egyúttal önnön képzeletbeli halhatatlanságát is megalapozza. Úgy gondolkodik: a közreadott műalkotás mindaddig fennmarad, amíg az emberiség kollektív emlékezete: a kultúra létezik, a „hű meghallók”⁵ által tovább éltetett versek pedig „ércnél maradandóbbá”⁶ teszik költőjük nevét.

Időrendben olvasva József Attila születésnapjának költeményeit, tanúi lehetünk, miként válik, önnön nevébe kapaszkodva, egyre öntudatosabbá az apátlan-anyátlan, szeretetre sóvárgó, lelkileg roppant labilis-sérülékeny fiatalember. „Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak / És szemem meg nem csorbul a horizontnak az élén. / Én vállamra veszem a Tavaszt / S a szívemnek hozom el”. Emberfeletti tettekre edzi magát a mágikus szavakkal *Erőének* című versében, de azt sem titkolja: „ajkaim keserű rimeknek a bánatát facsarják [...] S én még tudok is alázattal borulni / Anyám begyepesedett koporsójára”.⁷

Szülei – kivált apja – emlékéhez azonban ellentmondásosan viszonyul. Hiányukat büszke-provokatív tagadással híreszteli 1925 tavaszán *Tiszta szívvel* című versében: „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám / se bölcsöm, se szemfedőm / se csókom, se szeretőm.”⁸ Egy hónappal később, huszadik születésnapján írt *Április 11.* című versében csalafinta logikával, szükségszerű

³ Lásd: [Márer György:] *Új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekedik*. A Hét, 1928. május 4. In: *Kortársak József Attiláról I–III*. Szerkesztette: Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. Idézett hely: I. 110–112.

⁴ Németh Andor: *Írók furcsa élete*. József Attila. Literatura, 1928. augusztus. In: *Németh Andor József Attiláról*. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Gondolat, Bp., 1989, 345–351. (Kiemelések az eredetiben.)

⁵ József Attila *A város peremén* című versében használja ezt a jelzős szerkezetet, a költészetét értő és továbbörökítő befogadókra célozva.

⁶ Vö.: „*Exegi monumentum aere perennius*” – magyarul: „ércnél maradandóbb emléket állítottam magamnak”. Az írói halhatatlanság tudatának jelmondata – eredetileg Horatius római költő ódájából vett idézet –, mely szállóigévé vált.

⁷ József Attila: *Erőének*. 1922. április 11. körül íródott; jellegzetes születésnapjára írt vers. (Lásd: *József Attila összes versei*. Közzéteszi: Stoll Béla. I–III. Balassi Kiadó, Bp., 2005. Idézett hely: III. 92. – A továbbiakban: Stoll.)

⁸ József Attila: *Tiszta szívvel*. Megjelent 1925. március 25-én a Szeged című hírlapban. (Lásd: Stoll, i. m. I. 386–387.; III. 136–137.)

véletlen következményeként teremti meg önmagáról a rendhagyó származású, nagyra hivatott ember legendáját. A családfa növényi természetére asszociálva, a virágok beporzásához hasonló természeti jelenség metaforájával jeleníti meg világrajöttét, amint a szeszélyes szél saját „fiaként” röpteti őt falvakon-pusztákon át a „pesti, csatakos külvárosba”: „A kártyás munkásnak fiúként, / S a szép, ifjú mosóasszonynak, / Ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / Fejkendőbe kötözött gondnak.”⁹

S mivel április 11. az első világháború előtt állami ünnep volt¹⁰ – az Osztrák–Magyar Monarchia magyaroknak szóló törvényszentesítésének évfordulója –, a költő saját születésének időpontját („valami nagy ünnep volt”) országos jelentőségű eseménynek nyilváníthatta: „Reménységnek és tulipánnak / Kicsikis deszka alkotmányba / 1905-ben ígyen / Iktattak be az alkotmányba.”¹¹

Világrajötte dátumán kívül saját nevét is verscímmé emelte: „*József Attila*, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még / anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott” – így kezdődik *József Attila*¹² című vallomása – önmagához. Anyja hiányát mind gyakrabban említi múltban kutakodó, de még nem számadás jellegű születésnap-i költeményeiben. „Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem vele szemben”¹³ – fogalmazza meg huszonegy esztendősen legbensőbb dilemmáját, amelyre élete utolsó éveiben öngyötrő emlékezéssel, „szabad ötletekre”, spontán képzettársításokra alapuló lélekelemző módszerrel keresi majd a választ.

Párizsi tanulmányai idején, „anarchista” korszakában is kedvét leli a névmágiás költői játékban. Batu kán, a nyugathódító tatárok fővezérének „pesti rokona”-ként, megfélemlítő harci kiáltásokkal, fenyegető hadüzenetként jelenti be létezését új kötete nyitódarabjának szánt, *Bevezető* című versében: „hejh burzsoá! hejh proletár! – / én, József Attila, itt vagyok!”¹⁴ Ugyanezzel a lendülettel írja meg *József Attila* című „sírversét”, melyben múlt időben, külső szemlélőként idézi föl önnön „néhai” alakját, erényeit keserű tapasztalataival ellenpontozva: „Vidám és jó volt s tán konok, / ha bántották vélt igazában. / Szeretett enni s egyben másban / istenhez is hasonlított. / Egy zsi-

⁹ József Attila: *Április 11.* A verset a költő Szegeden írta, és 1925. április 22–23-án írt levelében küldte el Szatmári Rozáliának, a költő szegedi egyetemi társának. (Lásd: Stoll, i. m. I. 398–399.; III. 137–138.)

¹⁰ 1898-ban az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon nemzeti ünnepé emelték április 11-ét, az 1848-as alkotmányos és polgári átalakulást rögzítő ún. áprilisi törvények szentesítésének emléknapját. Ez az ünnepnap érvényben volt egészen 1927-ig, március 15-e hivatalos ünnepé nyilvánításáig.

¹¹ Uo.

¹² József Attila: *József Attila.* (A vers első sorában, a név eredetileg is kurzív.) A Kassák hatását idéző vers minden bizonnyal 1925-ben, a költő bécsi tanulmányai idején íródott, az avantgárd irodalmi mintáit követve. Stoll Béla is ennek alapján sorolta be a kritikai kiadásban. (Lásd: Stoll, i. m. I. 375.; III. 130.)

¹³ József Attila: [*Anyám meghalt...*] Stoll Béla az 1926 nyarán keletkezett versek között közölte a kritikai kiadásban. (Lásd: Stoll, i. m. I. 471.; III. 143.)

¹⁴ József Attila: *Bevezető.* 1927. május 8-i levelében küldte el Budapestre nővérének, József Jolánnak. (Lásd: Stoll, i. m. I. 525.; III. 148.; 153.)

dó orvostól kapott / kabátot és a rokonok / úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.
/ A görög-keleti vallásban / nyugalmat nem lelt, csak papot – / országos volt
a pusztulásban”. A vers végén még meg is vigasztalja a „gyászolókat”: „no de
hát ne búsuljatok”.¹⁵

Ekkoriban még – nyilvánvalóan kompenzációs szándékkal – nyeglének tű-
nő, polgárpukkasztó stílusban emlegeti az árvaság, a társtalanság fájdalmas
tapasztalatait:

„Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Óceánon
szagos füveket kaszál.

Megszült Pócze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.

Szerettem Lucámat,
de Luca nem szeretett.
Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek.”¹⁶

A hetyke hang azonban megtévesztő: szomorú életleltár ez, a huszonhárom
éves költő magányának, hiányérzeteinek megrendítő jegyzéke.

Keresztnevét 1933 tavaszán írja le utoljára versben, az osztályharc fontos-
ságát magyarázó költemény utolsó strófájában: „Attila, folytatnám, de unnád;
/ tudod, hogy nem élsz lazacon – / vagy térferegsz, vagy adnak munkát / s itt
állsz és ott ül a haszon”.¹⁷ Az ugyanekkor született „történelmi ódában”, *A vá-
ros peremén* című híres versében még a kollektívában feloldódó én, az „új nép,
másfajta raj” szószólójaként fejezi ki magát a költő, „az adott világ varázsainak
mérnöke”, aki „tudatos jövőbe lát / megszerkeszti magában, mint ti / majd kint,
a harmóniát.”¹⁸

Huszonnyolc évesen azonban be kell látnia: a vágyott Petőfi-szerepet – az
önbeteljesítőnek szánt versbeli jóslat ellenére – nem játszhatja el a valóság-
ban, legfőljbbe képzeletben. Szíve (önmaga versbeli megjelenítője) és szava

¹⁵ József Attila: *József Attila*. Stoll Béla a *Bevezető* párversének tartja. Szerinte a vers valószínű-
leg 1928. február–március körül, a költő Párizsból való hazatérése után keletkezett, amikor
Makai Ödönnel való összeveszése miatt hónapokig nem volt hol laknia. Megjelent az *Együtt*
1928. április 10-i számában. (Lásd: Stoll, i. m. II. 24.; III. 153.)

¹⁶ József Attila: *Nemzett József Áron*. A költő 1928 áprilisában küldte el a vers kéziratát Kuncz
Aladárnak. (Lásd: Stoll, i. m. II. 26., III. 154.)

¹⁷ József Attila: *Haszon*. Megjelent a *Korunk* 1933. szeptemberi számában. (Lásd: Stoll, i. m. II.
184–185.; III. 191–192.)

¹⁸ József Attila: *A város peremén*. Megjelent a *Korunk* 1933. július–augusztusi számában. (Lásd:
Stoll, i. m. II. 172–176., III. 188–189.)

(költői fegyvere) kényszerű aszkézisben várja az elhúzódó „téli éjszaka” végét, a „semmi ágán vacogó szív”¹⁹ metaforájával szemléltetve kozmikus magányát és szavai hiábavalóságát: „Fáj a szívem, a szó kihül. / Dehát kinek is szólanék”.²⁰

Számvetései egyre riasztóbbak: „Ettem-ittam fekete, undok / mocskot és csípős trágyalevet; / ember vakmerőbb nem lehet. / Ám eddig sohasem voltam boldog. // Engem sunyiságra oktat az erkölcs. / (Rólad is ezt hiszem.) / Huszonnyolc éve éhezem. / Rajtam már csak a fegyver foghat.”²¹

Személyes kudarcaira, szenvedéseire, felnőtté válási képtelenségének okára 1934-től már egyetemes érvényű választ keres. A pszichoanalízis kínálta módszert követve, már terapeuta irányítása nélkül is, mind intenzívebben merül el személyes múltjában. Az *Eszmélet* című versciklusban fogalmazza meg döntő felismerését, mely huszonkilencedik születésnapjához köthető: csak a családi kötöttségeitől megszabaduló, felnőtt férfi képes szabadon alakítani a sorsát. Az individualizáció – az egyénné válás – feltétele tehát a születés és elvegyülés után: a kiválás. „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek.”²²

De aki szenved az egyedüllétől és „nem tud mást, csak szeretni”,²³ annak a leválás/elválás kibírhatatlan érzelmi megpróbáltatásnak tűnik.

Anyja – akivel valaha egy testet alkotott – 1934-től kezdve főszerephez jut „tűzhelyre, családra” vágyó fia ontogenetikus, én-központú költészetében. A titkos összefüggések nyomába eredő, múlt-centrikus, oknyomozó pszichoanalitikus látásmód a költő ön- és világszemléletét is megújítja. Miközben terapeuta, Gyömrői Edit rendelőjében szabad asszociációval igyekszik föltámasztani és tudatosítani elfojtott-eltemetett gyermekkori élményeit és traumáit, eltűnnek az idő és a tér korlátai.

Pszichodrámaszerűen újraélt élményei alapján – a kezelés során elsajátított analógiás gondolkozás birtokában – univerzális világmodellt alkot, a magzati lét idején anyjával duál-unióban élő gyermek nézőpontjából, aki számára az anyaméh jelenti a világmindenséget és az ősbiztonságot. Újra meg újra átéli képzeletben a végső elszakadás lelki megrázkódtatását, s a benne élő gyermek szabadjára engedett ösztönös késztetéseivel, indulataival táplálja ambivalens érzésvilágú anyaverseit.

¹⁹ József Attila: *Reménytelenül. Lassan, tűnődve*. Megjelent a *Nyugat* 1933. április 1-jei számában. (Lásd: Stoll, i. m. II. 201.; III. 196.)

²⁰ József Attila: *Vas-színű égboltban...* Megjelent a Békésmegyei Közlöny 1934. december 2-i számában. (Lásd: Stoll, i. m. II. 203.; III. 196.)

²¹ József Attila: *Számvetés*. A vers keletkezése: „Bp. 1933. nov. 11. 8-kor a Bucsinzkyban”. (Lásd: Stoll, i. m. II. 222–223.; III. 200.)

²² József Attila: *Eszmélet*. X. – A versciklus a *Pesti Napló* 1934. augusztus 15-i számában jelent meg. (Lásd: Stoll, i. m. II. 236–247.; III. 201–202.)

²³ Az *Eszmélet* IX. strófájában írja: „Láttam, hogy a múlt meghasadt / s csak képzetet lehet feledni; / s hogy nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt – / minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!”

Ekkortájt már szinte minden verse „születésnapinak” minősíthető, hiszen az emlékezés rituáléja – mely egyben a halott anya virtuális újrateremtése – minduntalan fölidézi önnön világrajöttének pillanatát, egyúttal a véges emberi lét biológiai és morális törvényeit: „A csecsemő / is szenved, ha szül a nő. / Páros kint enyhíthet alázat [...] Kettős teher / s kettős kincs, hogy szeretni kell”²⁴ – írja a Gyömrői-korszak summájának tekinthető *Nagyon fáj* című költeményében. Szerelmi kudarcai okát is szorosán összekapcsolja az imádott-gyűlölt, „hűtlen” anya emlékével, aki korai halálával ugyanúgy sorsára hagyta gyermekeit, mint annak idején kámforrá vált apjuk. „Ki szeret s párra nem találhat, / oly hontalan, / mint amilyen gyámoltalan / a szükségét végző vadállat”²⁵ – a szikár ténymegállapítás mögül kihallatszik a hiányával kísértő mamának szóló burkolt szemrehányás.

Az „anyja szerelmén csüggő” harmincegy éves költő a reménytelen szerelmi vágyódás disszonáns érzéseit mozgósítva, nosztalgikus-áhitatos-átkozódó, majd kijózanodó hangon szólongatja szülőanyját a *Kései sirató*ban, s végül rezignált-bölcs férfiként néz szembe a mindenkire érvényes léttörvénnyel: „Kit anya szült, az mind csalódik végül, / vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni. / Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, / ebbe fog belehalni.”²⁶

A „haragvó halállal”²⁷ kibékülni kész költő a Flóra iránt érzett, új reményeket keltő szerelem kétes bizonyosságába kapaszkodva írja utolsó születésnapjára 1937. április 11-én. Játékos-magabiztos hangon, már minden létező szenvedést maga mögött tudva, „csak azért is” derúvel néz szembe az idő múlásával: „Harminckét éves lettem én”. A könnyed lejtésű, virtuóz formájú-rímelésű „meglepetés-költemény” csak félig életleltár; valójában költői prófécia, mellyel önnön halhatatlanságát jósolja meg a költő: „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / tani- / tani.”²⁸

Ekkor még nem is sejti, milyen hamar valóra válik jövődölése. Alig nyolc hónap múlva kezdődik az új időszámítás, posztumusz öröklétének kezdete. Tragikus halálának napját, december 3-át méltán tekinthetjük második – irodalmi szempontból az igazi – születésnapjának, hiszen életében csak kevesen tudták fölmérni költészetének jelentőségét. Szárszói temetésétől szilveszterig

²⁴ József Attila: *Nagyon fáj*. Megjelent a Szép Szó 1936. novemberi számában. (Lásd: Stoll, i. m. II. 366–370.; III. 226–227.)

²⁵ Uo.

²⁶ József Attila: *Kései sirató*. Megjelent a Szép Szó 1936. decemberi számában. (Lásd: Stoll, i. m. II. 391–395.; III. 229.)

²⁷ József Attila: *Flóra*. Megjelent az Ujság 1937. március 28-i számában. Az idézet szövegkörnyezete: „Lennél-e nyugtom mindenütt a rosszban? / Fontold meg jól, szived mily terhet vállal, / Én, aki vele mind csak hadakoztam, / kibékülnék a haragvó halállal.” (A szövegforrásokról lásd: Stoll, i. m. II. 428.; III. 241.)

²⁸ József Attila: *Születésnapomra*. Megjelent a Szép Szó 1937. április–májusi számában. Stoll Béla jegyzetei szerint a verset 1937. április 10-én, születésnapja előestéjén olvasta fel Flórának a költő a Budai Vigadó kávéházban. Idézi Fehér Erzsébet észrevételét is, mely szerint „a vers létrejöttében inspiráló szerepe volt annak a ténynek, hogy a költő álláskérélmét elutasították”. (Lásd: Stoll, i. m. II. 446–447.; III. 242–244.)

azonban, alig egy hónap leforgása alatt, több mint száz cikk jelent meg róla – harmadannyi, amennyi az első kötetétől számított tizenöt év alatt összesen; s akadt olyan nekrológíró is, aki már a temetés másnapján „a mai magyar irodalom legnagyobb költőjeként”²⁹ búcsúztatta.

Beteljesedett hát a családi jussként rá hagyományozott legenda: a jóslat valóra vált. József Attila önkéntes halálával posztumusz örök életre „szülte” magát, s ma is „egész népét” tanítja eszméltető költészetével.

Ezzel visszaérkeztünk a jelenbe. Időutazásunk véget ért.

Utóélete legalább ilyen kalandos – de annak a történetnek már nem József Attila írta a forgatókönyvét.

²⁹ Lásd: g. i. [Gábor István]: *Egy „mai magyar” a mozdony kerekei alatt*. Brassói Lapok, 1937. december 6. 2. (Szövegét lásd in: *Kortársak József Attiláról*. I. 573–574.)

Szabó Roland

Képekbe zárkózik a semmi

József Attila művészetének egysíkú meghatározása – mint a klasszikus modern magyar irdalom csúcsteljesítménye – nem képezheti vita tárgyát ugyan, azonban nem ebben a kijelentésben érhetjük tetten s határozhatjuk meg igazán művészetét. Pályájának időbeli korszakolása szintúgy csupán rákényszerített táblázatízü sablonmegoldás, nem helytálló. Sokkal inkább azok a visszatérő pillanatok és pillanatképek körvonalazzák poétikáját, melyek az éppen aktuális válságának alapélményszerű művészi vetületei. Ez a képiség merőben újító és mindmáig meg nem haladott a magyar irodalomban, az a fajta teljesség iránti igény, mely minduntalan megpróbálja leleplezni a semmit, megpróbál túllépni azon. Ahhoz képest tudjuk meghatározni őt, hogy éppen mi generálja a semmibe menekülést, melyek azok a negatív mementók, melyek kikényszerítik belőle a zsenit. Tehát fellelhető egy olyan sajátos vonal, mely végigfut lírájának egészén, s összekapcsolja azt. József Attilának ilyenén szempontból nincsenek korszakai, ő maga a magyar irodalom nagy korszaka. S ilyenén szempontból nem létezhet „a mi József Attilánk” sem, hanem az én, a te meg az ő József Attilája van. Lehetetlen vállalkozás történeti ketrecekbe kényszeríteni azt, ami a semmit próbálja berángatni a realitásba, a megfoghatóságba zárni; a világ-egészhez képest értelmezni a lélek igencsak depresszív, kétségbeesett ürességét. Verseiben a lírai én minduntalan reflektál önmaga válságára, mely válságokat a létkérdés megválaszolhatatlansága és a nő generálnak, s egyúttal e kettő együttes megvalósulása teszi teljessé a pánikszerű létkiáltást.

József Attila még nyugalmában is üvölt, hiszen legnagyobb problémája, hogy a nőben nem találja a nőt – nem is azt keresi, csupán a támaszt. Azt a biztos pontot kutatja, s remegve próbálja megragadni, mely átbillenthetné őt a

semmiből a valóba. Éppen ezért központi helyet foglal el kilengéseiben a Mama, ezt a valódi Mamát igyekszik megélni a nőkben, aktívan feltételezi bennük a gondoskodót. Azonban ez a keresés minduntalan a görcsös találni vágyás akadályába ütközik, s e negatív élmény kiteljesedése járul hozzá az igazi József Attila-élmény megéléséhez.

E sajátos világ másik meghatározó szegmense az életpélményből bontakozik ki s húzódik végig a semmi vonalán. Nem az éppen aktuális negatív életpaszttal, a folyamatos csalódás vetületei rajzolják a pesszimizmus képességét, hanem éppen ezek állandósága ösztönzi s mintegy nyomatékosítva rezignálja e tapasztalatot.

József Attila verseiben kár keresni a klasszikus kategóriákat, ezek látszólagosak csupán. A szerelem nem szerelem itt, a tájleírás nem ábrázolás, s túllép a kifejezésen is, az Isten apa-képként való értelmezése zsákutca, sokkal inkább önmaga pozitív képe az, melyet a semmi állandó fölbukkanása kényszeredetten ellenpontoz. Itt, ebben a művészetben a sablonos témák szétesnek, összetörnek. Az ő művészete belenyugvás a végzetbe, kezdetben panaszolva, később a panaszt is megunva bezárkózik a semmibe.

Tisztaság, elmélyülés és döbbenet már a fiatalkori lírája is, a hiány legmélyebb élménye sejlík fel a tizenhét éves fiúnál, ki énjét egy *vadalma*-fába ülteti. Ez a metaforikus alapmozzanat végigfut átlényegült taktusán, de metonímia-ként az apa hiánya miatti szerepvállalás; s már ez előfutára annak a platformnak, melyen megéli a személyes lét kudarcát.

A lírai én léthelyzetének egyik legtisztább megnyilvánulása a *se* viszony-jelentés *Tiszta szívvel* versében, hol a tagadószó kilencszeri ismétlésével minduntalan igyekszik nyomatékosítani a világtól való megfosztottságát, azt a léthelyzetet, mely az univerzumból való kiszakadás állapotát tükrözi. Az egyre inkább szaporodó agresszív cselekvő igék – mint a *betörök, ölok, felkötnek, elfödnek* – disszonáns hangulatisága merőben rájátszik a tagadás minőségére, s így lesz teljes az élmény, a semmiézés felforgató üvöltése.

József Attila költészetének súlypontja a Mama-élmény. A *Mama* a magyar irodalom legtöbbször emlegetett újdonsága, értelmezések sokasága született meg e vers kapcsán. Hogy mi adja mélypontját? Hogy miért lyukadunk ki folyton ennél a látszólag egyszerű retorikájú, de annál magasabb esztétikumot magába záró szépségnél? Ékes bizonyítéka ez a felnőtt én hiányának. József Attila sosem volt felnőtt. Nem tudott és nem is akart az lenni. Kényszeredetten visszazuhan a gyermekség világába. A vers ugyanakkor alátámasztja azt a nyilvánvaló tény is, hogy a sebek föltévése löki őt a tökély felé. A nyugodtnak látszó leíró felütés a vád nyilvánvaló előkészítése, a lírai én észrevétlen felnőtt-ségéből a gyermekségbe menekül, s itt panaszolja fel csalódását. Az anya némasága kimondatlan halálmetaforaként értelmeződik, s a lírai én e gyermeki minőségében találja meg az őszinte hangot, mely a megbánás retorikájában szintetizálódik s válik teljessé. A vers mélypontja a *késő* szóban keresendő, mely mintegy kiszólásként rádöbbsenti az eddig eltitkolt felnőtt én meglétére, mely csak a Mama mellett található meg nyugalmát.

Az *Óda* meglepő paradox világa, mely a *nyár-csend* kettősségén fut, felforgatja az irodalomban megszokott azonosításokat. A *nyár* nem metafora,

hanem a szárazság metonímiája, az élettelen csendé – *Szoktatom szívemet a csendhez*. Mintegy önvallomásként értelmeződik a csendhez fűződő állandó József Attila-i alapélmény – *Nem oly nehéz*. A látszólag szerelmi költemény – *látom előrebiccenni hajad, megrezzenni lány emléidet* – kezdetben ügyesen rejti el a Mama-hiány gyöttrő fájdalmát, majd amikor az üresség kikiált, nyilvánvaló a Mama – *hoggy szerettek, te édes mostoha!*; ezt felerősíti a *Szerettek, mint anyját a gyermek* hasonlat. A vers csüggesztő disszonanciája ismét az üresség kategóriájánál lyukad ki, kétségbeesett kiáltások juttatják el a verset érzelmi csúcspontjára. Ez nem egy szerelmes vers. A létharc verse.

A Mama-élmény mélypontja Kozmutza Flóra. A hozzá írt Flóra-ciklus a magyar irodalom rendhagyó ékessége. Flóra egyszerre a Mama és a Nő. Talán ez az egyetlen pontja József Attila költészetének, hol képes kilengeni az anyakeresés depressziójából, s megjelenik a végső csalódás. A ciklusban immár teljesen felszámolódik a rátalálás reménye, Flóra az utolsó menedék a halál előtt. A *Hexaméterek* bravúros tavasz-metonímiája – *Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már* – allegóriaként értelmeződik tovább, azonban az *és beleborzongok, látván, hoggy nélküled éltem* kijelentés ellenpontozza a tavasz létjogosultságát; ebből a pozícióból az első versszak tavaszképe ellentétben van a lírai én belsőjével, mely épp az éledésben haldoklik immár.

A *Légy fegyelmezett!* felütéssel nyitó *Téli éjszaka* még legkisebb szikrájában sem viseli magán a tájleíró versek metaforikus elmúlás jellegét. Ez a vers az életmű fordulópontjaként is értelmeződik, az univerzum korlátok közé kényszerítésének megnyilvánulása. A versen végighúzódo akarát az ürességet szeretné fegyelmezni. A *Hallod-e, csont, a csöndet?* metonímia a létből hazaballagó magányt szólítja, s mintegy ellentétbe állítja a csönd iszonyatos semmi-jellegével. Az *Összekocannak a molekulák* a világ egysíkúságának metonímiája, a részecskék találkozásának apró és monoton zaja a csöndet erősíti s teszi elviselhetetlenné. Szokatlan perszonifikációk – *mintha a szív örökről örökre állna; Üllőt csapott a tél; Ezüst sötétség némasága holdat lakatol a világra; a csönd kihűl; a pusztaság fekete sóhaja lebben; a sarkon reszket egy zörgő kabát; rálép a lábára a tél* – minduntalan kísérletek a semmi birtokba vételére; csöndes rezzenő zörgései az űrnek. A lírai én itt még rendet képes teremteni a rendezetlenségben.

A *lassan tűnődés* pozíciójából beszélő én visszafordul a rendezetlenségbe, képtelen elvonatkoztatni önmaga és a világ kapcsolatának megfejthetlenség-problémájától. Már-már idegesítő a semmi minduntalan jelenléte, vajon csal, becsap? Ha igen, azt mesterfokon. Kimondatlan megfogalmazódik a semmi létkérdése: mi a semmi? A világ az, avagy a lírai én önmaga? A csillagok bámulása – melyet nyomatékosít is: *s nézik, nézik* – József Attila meghaladhatatlan stilisztikai bravúrja, az a megszemélyesítés, mely az univerzum létének metaforája, ugyanakkor a semmiben tengődő elérhetetlen testek metonímiája. A világ a semmi!

A világüresség élménye erősödik fel a *Vas-színű égboltban...* páratlanul nyugodt képvilágában. Halott metonímiák hada sorakozik itt fel, melyet az élettelen epithetonok erősítenek fel: *lakkos, hűvös, zajtalan, hangtalan, ellillant* – a lírai én a semmi ágán ülve kémleli a mesterséges és gépies világ korlátozó

rendezetlenségét, s mint aki élő részese az univerzumnak, kilóg az élettelen-ségből, de nem panaszol, beletörődik önmaga válságába – *Dehát kinek is szólanék* – –. A versszakok végi gondolatjelek vizuálisan jelenítik meg a fekvést, a vízszintes tehetetlen pozíciót.

A *Dunánál* – közösség és egyén, történelmi meghatározottság – sokak által szeretettel boncolgatott problematikája mellett a vers nagysága talán nemcsak ebben lelendő; a lírai én helye az adott szituációban lehet itt a másik fő kérdés: *A rakodópart alsó kövén ültem, / néztem, hogy úszik el a dinnyehéj*. Igen, az a dinnyehéj maga az én helye az univerzumban. Egy hasonlat, melyből kifejlődött az énpozíció metaforája. Végtelen víz, állandó körforgás, de a dinnyehéj csak jeltelentelennek tűnő mozzanata a végelethetetlen körforgásnak.

Utolsó költeményeiben a megnyugvás az üvöltés retorikájához folyamodik. A *Bukj föl az árból* kétségbeesett kísérlet a leszámolásra a semmivel. Ellenpon-tozó retorikájában szemben áll egymással az Isten és a semmi. Magányának megszüntetésére tett utolsó kísérlete ez a csodás költemény, hol már a bűn-telenség elvetése mellett a bűnös lélek válik számára megoldássá, hiszen az ártatlanság unalmas, bűnös akar lenni; foglalkozzanak vele. A vers súlypontja a negyedik versszak *egyedül* szava, mely szinte programszerűen megjelenik válságélményében, így itt is. Az emberarcú felszólítás a hiánnyal szembenező lírai én metaforája. Önmagával néz farkasszem!

József Attila líráját tehát időrendbe, sematikusan korszakokba kényszeríteni felesleges vállalkozás. Ez a költészet a magyar irodalomban páratlan egységet mutat. Az állandóan visszatérő űr, hiány, csend és semmi végigfuttatható az egész életművön. Megtalálja a semmit a Mamában, a nőkben megtalálja a Mamát, a semmi pedig minduntalan jelen van létkiáltásaiban is. A program-szerűen megjelenő élettelen anyagi világ – vas, rozsdá, elemi részecskék –, s az ahhoz kapcsolódó állandó színvilág – kék, ezüst, szürke – pszichológiailag és stilisztikailag is felerősítik a semmi megélését...

Kövesdi Veronika

A téboly nyugalma

Szakad. Az elején még elszántnak tűnt, amolyan tántoríthatatlan harcosnak. Most már csak rutinból folytatja. A fáradt macskakövek között hőmpölygő mocsokfolyó meleg tócsába gyűlik az utca alján. Ugyan... még egy özönvíz is kevés lenne.

Egy órája már kávéillatú cigaretta-füstben pácolódnak a gondolataim. Szinte eggyé váltam a székkal, az

asztallal, a fehér csészével. Számta-lan hasonló kávéházi kompozíció ül körülöttem. Tízlábú, füstölgő, néma lények, olykor egymás szemébe nézve merednek maguk elé.

Az ajtó éles visszacsapódására senki sem mozdul. Belép egy kalap. Lassan követi a kabát, a cipő. Körbenéz. Kikerüli az esernyőtartót (alatta valóságos tenger gyűlt össze, a cipő-

talpakról lehulló sárvtorlások örömére), határozottan elindul. Felém.

Nem köszön. Kihúzza a velem szemben lévő széket és leül. Leveszi a kalapját, letörli róla a méla vízcseppeket és az asztalra teszi. Összefonja karjait maga előtt, és az arcomba fúrja sovány tekintetét. Vár. Mégis mit kéne mondanom?

Mennyi ember, embertelenség... Jaj, néz körül, még most sem értenek!...

Valami lankadt félmosoly játszik az ajkán, és érezni kezdem a köztünk súlyosan heverő higgadt tébolyt.

Mondd, nekem is az lesz... az a vége? Néha csak bámulom az el-elfolyó vagonokat, és azt képzelem, hazavisznek. Aztán úgy ébrednek, mint aki el sem aludt: itthon vagyok. Az örület ugyanoda vezet? Mondd már! De ne a valódit.

Az ajkába harap. Mintha erővel akarna visszatartani valami mélyen, belülről kiszakadó üvöltést. Ökölbe szorítja hűvös, kék eres kezét. Mozdulatlanul toporzékol.

Szerettél valaha? Ha valakivel minden titkotat megosztod, az nem szerelem. Csak pszichoanalízis. Jaj, mégis kit kerestél? Találtad volna meg magadat inkább!

Bőg. Úgy, mint egy gyerek. Az asztalra borul, karjai közé temeti az arcát. Reszket az egész teste. Mintha egy

szövetkabátnyi fájdalom ülne velem szemben.

Hiányzik, ugye? Még csak el sem búcsúzhattál. Nem hibáztál. Akkor minek vádolod magad? Olvastam minden tébolyult rohamod, verssorokra szaggatva. Belőlem szólsz, kiírsz mindent a lelkemből, és nekem már nincs mit elmondanom.

Főlegyenesedik és belebámul a lelkembe.

Te beteg vagy. Örült. Mindketten tudjuk. És pont ez a lényeg, nem? A valami más. Véletlen volt? Teljesen mindegy. De várhattál volna még pár évet, hogy lásd: képes a világ a te sorsodnál szörnyűbbet is produkálni. Téged utcára rakott minden létező...

Nem tudom, hányadikat szívom, mióta itt van. Mélyet szívok, szétárad a nikotin a tüdőmben, lassan kifújom. Mondani akarok valamit, de csak most veszem észre, hogy nem mozdul az ajkam. De muszáj tudnom, muszáj válaszolnia. Csodálkozva néz rám.

Hazaértél a semmibe, Attila!?

Szárad. Minden újra poros és repedt lesz. A kosz nem tűnik el, csak máshol összpontosul. Egy szomjas fűszál rémülten esőcseppet keres a vastag ég alatt. Fáradt madárcsicsergés szökik be a résre nyitott ablakon. Nem lett sokkal, sokkal nehezebb a tavasz?

Tverdota György

Zord bűnös vagyok, azt hiszem¹

Egy állítással kezdem, amely annyira nyilvánvaló, hogy bizonyításával nem szükséges bajlódni: József Attila kései korszakának, 1933–1934-től a haláláig tartó időszaknak az egyik domináns témája a bűn. Mielőtt napirendre térnénk a dolog fölött, hogy hát Istenem, egyik költő ilyen témát választ, a másik meg olyat, gyorsan megjegyzem, hogy csöppet sem magától értetődő, s ennél fogva ritka is, mint a fehér holló, hogy egy költőt ilyen mértékben megszálljon a bűn témája, hogy ne tudjon tőle elszakadni. Az ószövegségi zsoltárookban gyakran szóba kerül az ember bűnössége, hiszen a zsoltárookban Istenhez fohászkodik az ember. Istenhez, aki a vesékbe lát, s az Úrhoz szólva célszerűbb bevallani, amit ő úgys tud. De a magas költészet ebben a tekintetben nem követi a zsoltárokat.

Mi az oka József Attila bűn iránt tanúsított különleges érzékenységének? Vajon többet és súlyosabban vétkezett volna, mint költőtársai? Szó sincs róla. Hogy neki is számlájára írható olyan cselekedet, amellyel nem volt oka büszkélkednie, az bizonyos. Említsük meg azt a vétkét, amelyet alapos oka volt később megbánni. 1930 elején gúnyiratot, pamfletet írt Babitsról, a korabeli ellenzéki, haladó irodalom pápájáról, amelyben egyebek között ilyen megállapítások olvashatók: „Akinek ilyen nyákos, üres odu a lelke – kérdezi Babitsról – lehet-e formaművész?” Aztán: „Babits szemétdombról pislog fölfelé, de nem is föl, hanem le, le, lefelé.” Aztán: „Babitsnak úgyszólván anyaga sincsen... néha az unatkozó anyag maga jött el hozzá, hogy leköpje.” 1930 tavaszán *Egy költőre* című versével erre még rátett egy lapáttal, amikor azt írta: „És orrát vájván, mint a vermet, / csak higgye azt, hogy elmerengett”; „Kóro a lelke, ül azon / kis varasbéka ékül”; „Olcsón adódott el, hiszen / szerény, akár a kórság”; stb.

Volt tehát mit megbánnia József Attilának. Csakhogy ilyen és ehhez hasonló megbánnivalói másoknak is bőven akadtak. Mégis ő volt az egyetlen, aki töredelmes bűnvallomást tett 1933-ban [*Magad emésztő...*] című megrendítő versében, amelyben megkövette megbántott mesterét. Igaz, ez a szöveg a hagyatékából került elő, s a költő életében Babits nem ismerhette meg. A *Mint gyermek* című verset azonban, amelyet maga Babits közölt a Nyugatban, az idősebb költő nemigen olvashatta másként, mint bocsánatkérés gyanánt: mint a tékozló fiú visszatérését az elhagyott apa házába. S ez nem minden. A költő a *Harag* című versben kért bocsánatot egyik barátjától, Barta Istvántól, akivel egy vitájuk során összeveszett. Végül élettársát, Szántó Juditot követte meg *Judit* című versében azért, mert szakított vele és elhagyta őt.

Na de ez csak három bűn-vers! – kiálthatna fel az elégedetlen olvasó. Hol van a többi? Először is, más költőnél még hármat sem találunk. Másrészt Jó-

¹ Előadás a Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár költészet napi konferenciáján, 2010. április 9.

zsef Attilánál akad ennél több is. Ahhoz azonban, hogy ezekre rábukkanjunk, ki kell tágítanunk a bűn fogalmát. Az eddig említett versekben ugyanis egyrészt olyan bűnökről volt szó, amelyeket József Attila csakugyan elkövetett, s amelyekért valóban elnézést szokás kérni. Másrészt, akik ellen elkövette ezeket a vétkeket, csupa olyan ember, akiknek akár elküldhette vagy átadhatta, sőt, akár el is mondhatta a bocsánatkérő szavakat, akik tehát meg is bocsáthatták azt, amit a költő ellenük elkövetett. Ezek a versek arról árulkodnak, hogy József Attila emberileg érzékeny, önkritikára és önkorrekcióra hajlamos ember volt, olyan, amilyenből, sajnos, nem sok akadt akkor sem és ma sem. Olyan, aki képes belátni, ha tévedett, akiben van elegendő erkölcsi erő tévedésének beismerésére.

Ahhoz, hogy ezen a körön túllépjen, és hogy bűn-versei számát megszapóríthassa, irracionális büntudatot kellett kialakítania. Ennek legegyszerűbb módját az emlékezés jelentette számára. Emlékezetünk, tudjuk jól, torzító tükörben mutatja meg múltunkat. Néha elfelejtünk olyasmit is, ami lényeges részét képezte korábbi életünknek. Szégyenteljes, kínzó emlékeinket pedig szívesen tudatunk küszöbe alá szorítjuk. Néha azonban visszaidézünk és felnagyítunk jelentéktelen epizódokat arról, amit régen tettünk vagy ami régen történt velünk. Vannak emberek, akikben különösen erős hajlam bontakozik ki önmaguk gyötrésére olyan dolgokkal, amelyek mellett mások legyintve haladnak el. József Attila ilyen hiperérzékeny lélek volt. Makacsul újra meg újra elővette azokat a történéseket, amelyek során gyermekkorában szembekerült édesanyjával. Ezekben a konfliktusokban hol magamagát, hol édesanyját hibáztatta, hol egyszerre mindkettőjük viselkedésére rávetült a másik ellen elkövetett bűn árnyéka. A gyermek édesanyja, az anya pedig gyermeke ellen követett el nehezen felejthető rossz cselekedeteket.

Az utóbbi képletre az egyik legjobb és legkorábbi példát az 1934 őszi keltethető *Mama* című vers nyújtja. „Nem nyafognék, de most már késő” – tör föl a kétségbeesett kései megbánás a gyermekből. De a vers énje kettős. A helyzetet józanul megítélő felnőtt mellett a versben felfedezhetjük a megőrződött infantilis ént, aki gyermeki önzéssel és zavart megdöbbenéssel konstatálja, hogy anyja nem törődik vele: „Csak ment és teregetett némán / (...) nem is nézett énrám”. Miért irracionális ez a büntudat? Egyrészt azért, mert egy jelentéktelen kisgyermekkorai hisztériázás: „ordítottam, toporzékoltam” mesterségesen lett az édesanyjával szemben elkövetett bűnné felnagyítva. Másrészt pedig azért, mert az ilyen bűn megbánása, szemben a Babits, Barta István vagy Szántó Judit megbántását követő megkövetéssel, nem vezethet megkönnyebbüléshez, feloldódáshoz. A halott édesanya immár soha nem tudja megbocsátani azt, amit a gyermek magának felró. Azaz a vétek jóvátehetetlenné vált. A büntudat ördögi köréből az alany nem tud kitörni. Valószínűsíthető, hogy az időszakos megnyugvás után újra meg újra vissza fog térni ehhez vagy valamilyen más rossz cselekedethez, amellyel édesanyját egykor megszorította. Vagy, tegyük hozzá, ahhoz a vétkekhez, olykor indokolatlanul kemény verések emlékéhez, amelyeket édesanyja követett el ellene. Elegendő, ha ebből a szempontból a *Kései sirató* című versre emlékeztetünk: „Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer! / Boldoggá tenne most, mert most visszavágnék”. Ezzel a két verssel: a [*Magad emésztő...*]-vel

és a *Mamával* történt meg 1933-ban, illetve 1934-ben az áttörés a kései korszakhoz és a kései korszak bűn-verseinek sorozatához.

E verscsoport eléréséhez azonban még eggyel külsőbb körbe kell lépnünk, tovább kell tágítanunk a költő bűn-fogalmát. Ez a tágítás azonban már nem a pszichológián, az emlékezet torzító működésén, hanem filozófián, teológián és mitológián alapul. Ezen a ponton legfőbb ideje eddigi rohanásunkban megállnunk, s közelebből szemügyre vennünk egy költeményt, mert irodalomról madártávlatból beszélni, ennek nincs túl sok értelme. A művek elvárják tőlünk, hogy premier plánból vegyük őket szemügyre. A szóban forgó vers az *Én nem tudtam* című szonett, amely 1935 őszén született. Látszólag szerény külseje és higgadt hangvétele ellenére a költő egyik legfontosabb költeménye. Nem valamilyen konkrét bűnről tett vallomás, mint az eddig szemügyre vett költemények, hanem olyan, amelyben a költő a bűnhöz való viszonyát, annak átalakulását tudatosítja.

A vers első strófája különös dologgal szembesíti: „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást. / Utána nevettem is – mily ostoba beszéd! / Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!” Túlzás, hogy mindig úgy hallgatta volna a bűnről szóló tanítást, mint mesét. Az azonban igazolható, hogy költői pályájának volt egy viszonylag hosszan tartó szakasza, 1928-tól 1933-ig, amit ő maga úgy jellemezett: „Jóról és rosszról nem gondolkodom”, azaz amikor az erkölcsi szempontokat ki akarta szorítani gondolkodásából. Ezekben az években a bűn fogalmát nem tartotta relevánsnak az emberi viselkedés megítélése szempontjából. Az első strófa arra nézve is ad iránymutatást, hogy milyen megfontolásból iktatta ki a lelkiismeret-vizsgálatot. Annak az embernek a szemében, aki történelmi cselekedeteket akar végrehajtani, olyanokat, amelyek egy egész ország sorsát döntő mértékben befolyásolják, a cselekedetek erkölcsi megítélése, a mások sorsába történő hathatós negatív beavatkozás bűnné nyilvánítása a cselekvéstől való eltanácsolással, a tettek megakadályozásával egyértelmű: „Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!” Miféle cselekedetéről van szó? Forradalmi tettekről, amelyekben való részvételről egy egész nemzedék álmodozott az 1929–1933-as gazdasági világválság kezdetén. József Attila azokkal tartott, akik a kapitalizmus megdöntésén és szocialista társadalmi rendszer kialakításán fáradoztak. Vállalt amoralizmusát tehát a marxista ideológia támasztotta alá.

Még egy másik tanítással is számolnunk kell. Azzal, amely szerint az emberi lélek azért betegszik meg, a ma embere azért válik neurotikussá, mert a jelenlegi társadalmi és kulturális állapotok, az énünkre telepedő felettes én, a magunkba épített, magunkénak vállalt erkölcsi korlátok megakadályozzák önmagunk teljes kiélését, megvalósítását. Azaz a freudizmus, a mélylélektan első hatása József Attilára az erkölcsi szempontok elutasításával járt. Betegnek érezte magát, meg akart gyógyulni, ezért szabadulni akart az erkölcsi gátlásoktól, mindattól, amit Freud egyik munkája címével úgy nevez: „Rossz közérzet a kultúrában”. De van egy harmadik tanítás is, amely mesének nevezi a bűnről szóló tanítást: Nietzsche filozófiájáról van szó, amely – egyik filozófiai munkájának címével – túl akar lépni a jón és a rosszon. A keresztény erkölcs, amely bűntudatot nevelt belénk – mondja a német gondolkodó –, a gyengék védekezése az erősekkel szemben, a rabszolga-morál emancipációja. Az erősek, a

nemesek, a nagyok szuverén módon cselekszenek, nincs szükségük erkölcsi tilalmakra, amelyek nem mások, mint pajzsok a gyengék, nemtelenek, közönséges emberek önvédelméhez. Erről beszél a vers első strófája, de ezt az állapotot múlt időben említi.

Arról a gyökeres fordulatról számol be ugyanis, amelynek során ennek a magatartásnak a vers énje hátat fordított. Mielőtt szemügyre vennénk a fordulat következményeit, érdemes megvizsgálnunk, miféle bűnről szóló tanításról, miféle meséről van szó az első strófában. Idő hiányában elhagyom a találgatást, s felhívom a figyelmet az első tercina egyik jelzős szerkezetére, az „eredendő gázság” szintagmára. A jelző az, ami útba igazít: eredendőnek azt a bűnt szokás nevezni, amelyet az Ószövetség szerint az első emberpár követett el azért, hogy a kígyó csábításának engedve, Isten tilalmát megszegve evett a jó és rossz tudás fájának gyümölcséből, s a halhatatlanná tevő almát is meg kívánta ízlelni. A jelzett szót: „gázság” bizvást tekinthetjük a bűn szó szinonimájának. Csakhogy az első strófában a költő nemcsak „meséről”, tehát a bűnbeesés mítoszáról, hanem a „bűnről szóló tanításról” beszél. Ez a tanítás meglehetősen későn alakult ki. Szent Pál rómaiakhoz írt apostoli levelében, majd még később, Szent Ágoston *Vallomásaiban*, a negyedik században fogalmazódott meg az eredendő bűn keresztény dogmája, amely szerint a bűnt Ádám és Éva követték el, s utódaik mindmáig bűnben születtek. Már csecsemőkorunkban is bűnösök vagyunk, anélkül hogy bűnt követtünk volna el. Az emberiséget az eredendő bűntől a második Ádám, Jézus Krisztus váltotta meg kereszthalála révén, elhozva ezzel a világba a bűnök bocsánatát.

Ezt az eredendő bűnt fedezi fel a vers második szakaszában a költő önnön szívében: „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyőség barlangja szívem”. Ezzel megérkeztem gondolatmenetemnek egyik fontos köztes állomásához, mellőzve az útközben felmerülő rendkívül érdekes részletkérdések egész tömegét. Itt nem bocsátkozhatunk bele annak a kérdésnek a vizsgálatába, milyen viszonyban volt a költő a vallásos hittel. Elegendő annyit mondani, hogy nem kell ahhoz feltétlenül hívőnek lenni, hogy az eredendő bűn fogalmát valaki komolyan vegye. E teória elfogadása fordulatot jelentett József Attila bűnfelfogásában. Ez a dogma ugyanis lehetővé teszi, hogy az alany anélkül is büntudat terhe alatt éljen, hogy nem követ el bűnt. Az eredendő bűn feje tetejére állítja a büntapasztalatot. A római jog szerint mindenki csak azért a bűnért tehető felelőssé, amelyet ténylegesen elkövetett, s csak abban a mértékben, amelyben felelős tettéért. Az eredendő bűn tétele viszont azt mondja ki, hogy nem azért vagyok bűnös, mert vétkeztem, hanem azért követek el bűnt, mert bűnös lény vagyok.

Mielőtt a költővel együtt levonnánk mindazokat a következtetéseket, amelyek ebből a megfordításból adódnak, még két hasonló koncepciót kell röviden szemügyre vennünk, mert József Attilának mindkettővel kapcsolata alakult ki. Az egyik az Ödipusz-komplexus. Freud *Totem és tabu* című könyvében kifejtette, hogy az emberiség ősi állapotában a fiúk fellázadtak a zsarnoki apa ellen és megölték őt. Mivel az ősapát nemcsak gyűlölték, de egyúttal szerették is, ezért lelkiifurdalás támadt bennük tettük miatt és az elpusztított apát önnön tudatukba felettes énként, a lelkiismeret szavaként beépítették. Később ez a lelkiismeret akkor is megszólalt, ha a gyermekek nem fordultak ténylegesen apjuk ellen, hanem ez a gondolat csak megfordult a fejükben. Freud tehát egy

olyan mítoszt fogalmazott meg, amely sokban emlékeztet az eredendő bűn teóriájára. Nevezzük ezt a bűntípust ősbűnnek, amely ugyanúgy működik, mint az eredendő bűn. Az egyén akkor is büntudatot érez, ha semmilyen vétet nem követ el apja ellen. József Attila a freudi teória befolyása alatt számos alkalommal az Ödipusz-komplexust vette alapul önmaga megítélése során.

Csakhogy nehezen tudta magára alkalmazni ezt az ősbűn-teóriát, mivel édesapja végleg elhagyta családját, mielőtt ő betöltötte volna harmadik életévét. Személyesen nem ismerte őt, nem emlékezett rá. Nem alakulhatott ki benne konfliktus az apával. Ezért nyúlt az ősbűn egy harmadik típusához, amely szerint az Édenből való kiűzetés mítosza a megszületés tényét öltözteti mitologikus formába, az anyaméhből történt kilakoltatás tragédiáját meséli el. Egy kései prózai töredéke nagyon jól mutatja e harmadik ősbűn-modell érvényesülését: „32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor – lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenytésre ítétek, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínvallatási adataival palástolták s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául.” Ennyi a töredék, s az idővel való gazdálkodás kényszere miatt rögtön fel is tárom, hogy nem fogalmazódott volna meg Franz Kafka műveinek, elsősorban *A per* című regénynek az ismerete nélkül. Felhívom a figyelmet arra, hogy a bűnök, amellyel a töredék főszereplőjét vádolják és elmarasztalják, születése előtt lettek elkövetve. Ősbűnökről, eredendő bűnökről van szó, amelyek az emberi személyiség alapszerkezetébe vannak mintegy beépítve. A felsorolt bűnökért azt megelőzően kellett bűnhódnie az alanynak, mielőtt még ténylegesen elkövette volna őket.

És most lássuk azt a felszabadító hatást, amelyet az eredendő bűn, az Ödipusz-komplexus és a karkai világlátással rokon születési történet gyakorolt József Attila büntudására. Először is rögzítsük le a klasszikus képletet, amelyre például a *[Magad emésztő...]* nyújt példát. Az alany elkövet egy tettet, amelyet a közmegegyezés bünként könyvel el. Ezért a tettért bűnhódnie kell. Egy idő után, bármilyen megátalkodott a bűnt elkövető személy, lelkipurdalás ébred benne és megbánja az elkövetett vétet. Elszánja magát arra, hogy megköveti a megbántott embert. A megbánást megbocsátás, kölcsönös megbékélés követi. Az eredendő bűnben József Attila olyan ugrópontot fedezett föl, amelyen ettől a képlettől a legkülönbözőbb irányokban el lehet rugaszkodnia. Egy-egy ilyen elrugaszkodás egy-egy kései bűn-vers megszületéséhez vezetett.

1. *Bűn van, de bűnös nincs.* Ezzel a változattal találkozunk az *Iszonyat* című versben, amely azt meséli el, hogyan kínozza csecsemőkorú testvérét nap-hosszat egy hétéves lányka azzal, hogy a cuclit a gyerek szájába dugja, majd elvonja tőle az ételt. Ami történik, bűn a kiszolgáltatott csecsemő ellen, de a kislány erkölcsileg nem marasztalható el, nem minősíthető romlottnak. Viselkedésében egyedül az ember gyökeres rosszra való hajlama, azaz az eredendő bűn jut felszínre.

2. *Bűnös van, de bűn nincs.* Az előbbi esettel szemben, amely nem volt több, mint érdekes kísérlet, ez a változat sokkal termékenyebb és gyakoribb a kései költészetben. Ha az ember eredendően bűnös, akkor lehet büntudata, rossz lelkiismerete anélkül, hogy ténylegesen elkövetett volna valamilyen bűnt. Ha tehát büntudatom van, de nem tudom megmondani, miért, akkor – mivel a rossz lelkiismeret háttérében bűnnek kell lapulnia – elkezdhetem keresni a bűnömet. A bűnkeresés legismertebb verse *A bűn* című vers: „Zord bűnös vagyok (...) együgyű dolog”. A bűnnel nem illik játszani, de lehet. A vers ezt a csúfondáros játékot folytatja, mert a bűn keresése során nagyon sok groteszk ellentmondásra, paradoxonra rá lehet világítani. József Attila eme egyetlen csúfondáros, ironikus hangvételű bűn-verse természetesen nem születhetett volna meg Franz Kafka *A per* című regénye nélkül, amelynek főhőse, Josef K. nem ugyan önnön bűnösségét, hanem önnön ártatlanságát szeretné bizonyítani egy olyan bírósággal szemben, amely nem mondja meg neki, mivel vádolják.

3. *Olyasmit minősítünk bűnnek, ami a közmegegyezés szerint nem tekinthető annak.* Az ilyen irányú elhajlás a klasszikus képlettől leglátványosabban a *Kései siratóban* valósult meg. A halottsiratás paroxizmusában, szélsőséges lelkiállapotában a hátramaradott olyan dolgok miatt is szemrehányást tesz a halottnak, amitől lehiggadt állapotában visszariadna. A mama bűne gyermeke ellen a vers szerint az, hogy meghalt: „Suttyomban elhagytad szerelmeidből / jajongva szült, eleven hitedet. / Cigány vagy! Amit adtál hizelegve, / mind visszaoptad az utolsó órán!” Aki kételkedett volna szavaimban, az idézetben hallhatta, hogy a mama halála és egy vitathatatlan bűn, a lopás között egyenlőség tétetett. Meghalni: bűn – mondja József Attila, márpedig a halál, hacsak nem öngyilkosság következménye, történik velünk, ki vagyunk neki szolgáltatva, nem róható föl bűnként. A *Kései siratóban* a bűn olyan területre van illetéktelenül kiterjesztve, amelyen talán még soha senki nem érvényesítette József Attila előtt. Ami azonban a hétköznapi életben képtelenség, az a költészetben mély igazsággá válhat.

Ugyanilyen illetéktelen kiterjesztéssel találkozunk az 1936 őszén írt *Nagyon fáj* szerelmi panaszában. Ahogy a *Kései siratóban*, úgy a *Nagyon fájban* is, a költő nem elkövetője, hanem áldozata egy ellene elkövetett bűnnek. Az utóbbi versben a szeretett nő bűne az, hogy nem szerette viszont a panaszkodó másikat: „És lásd, akadt / nő, ki érti e szavakat, / de mégis ellökött magától.” Milyen szavakat? Az élet törvényének szavait, amelyek kimondják, hogy „szeretni kell”. Hol válik a versben a szerelmi szemrehányás bűnné? A záró sorokban, amely jogi nyelven szólal meg. Kimondja a bűnös fölött az ítéletet, a verdiktet és a hozzá tartozó indoklást: „Hallja, míg él. / Azt tagadta meg, amit ér. / Elvonta pusztá kénye végett // kívül-belől / menekülő élő elől / a legutolsó menedéket.” A menedék megtagadása az üldözött elől csakugyan súlyos bűn a kiszolgáltatott ember ellen. A parancs, hogy „szeretni kell”, nem vonható kétségbe. A probléma az alkalmazásban van. A másik embert megkérhetem, hogy szeressen, de nem parancsolhatom meg neki, ha erre nincs hajlandósága, hogy viszonzza érzéseimet. Ugyanaz a helyzet áll fenn, mint a *Kései sirató* esetében: a hétköznapi életben képtelenség, amit József Attila elvár, a költészet világában megrendítő nagy mű ható eleme.

4. *A bűnbánat hiábavaló, mert bűneinkre nincs bocsánat.* Ez az egyik legmegrendítőbb élménye a kései József Attilának. Említettem, hogy az eredendő

bűn dogmája szoros egységben van a krisztusi megváltás tanával. Az ima, a *Credo*, a *Hiszekegy*... is tartalmazza a hitvallást a bűnök bocsánatáról. József Attila embere ellenben megváltatlan marad. Hisz az eredendő bűnben, de nem hisz a megváltásban. „Mindentől fölmentem magamat, / mert nem lesz utolsó ítélet” – jelenti ki *Számvetés* című versében. „Én istent nem hiszek s ha van, / ne fáradjon velem; majd én föloldozom magam” – fogadkozik *A bűn* című vers végén. Leginkább szívbe markolóan talán a *Mint gyermek* című szonettben fogalmazza meg a megváltatlanság panaszát: „kuporogva csak várom a csodát, // hogy jöjjön el már az, ki megbocsát / és meg is mondja szépen, micsodát / bocsát meg nékem e farkasveremben.” A legnagyobb vers azonban, amely a bűnök bocsánatának hiányából indul ki, az 1937 nyarán, nem sokkal öngyilkossága előtt írt *Tudod, hogy nincs bocsánat* című verse: „Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat. / Légy, ami lennél: férfi. / A fű kinő utánad.” Ez a vers nem fél levonni azokat a magatartás-követelményeket, amelyek a megváltatlanságnak ebből a szituációjából adódnak. Ezek a követelmények olykor ellentmondanak egymásnak, egy skála két végső pontja között ingadoznak. Az egyik véglet az a következtetés, amelyet a költő hamarosan ténylegesen megvalósított, az öngyilkosság: „Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez”. De ez ekkor még csak az egyik lehetséges alternatíva, például a mellett a megoldás mellett, amely sokkal barátságosabban hangzik: „ne légy komisz magadhoz”. A magatartás-követelmények nagy része a hit és remény nélkül élni tudó felnőtt ember zordon maximája: „ne hódolj és ne hódíts, / ne csatlakozz a hadhoz. // Maradj fölöslegesnek, / a titkokat ne lesd meg.” A halál kihívásával ellentétes oldalon található másik véglet a szerelembe vetett bizalom, amelyet ekkor a költő számára Flóra testesített meg: „Vagy vess el minden elvet / s még remélj hű szerelmet, / hisz mint a kutya hinnél / abban, ki bízna benned.”

Íme, József Attila kései bűn-költészetének csontváza. Ennél sokkal nagyobb a száma azoknak a daraboknak, amelyekben a bűn központi szerepet játszik, vagy amelyeknek legalábbis fontos összetevője a lelkiismeret-vizsgálat kérdése. Köztük olyan nagy versek is akadnak, mint a *Talán eltűnök hirtelen*, a *Karóval jöttél*, az *Íme, hát megeltem hazámat*. A bűn-problémának vannak olyan dimenziói, amelyek felfedezésére idő hiányában el sem indultunk, mint például az Isten hallgatását panaszoló és büntetésért fohászzkodó *Bukj föl az árból* vagy a megőrüléstől, az én-vesztéstől való rettegésnek hangot adó *Ki-be ugrál*. A kérdéskörnek számos csínja-bínja, kacskaringója van, amelyekre az adott körülmények között még csak nem is utalhattam. Be kell érünk annnyival, hogy a bűn-probléma mélyen áthatja, átítatja a kései József Attila költészetét, s költői világképének egyik lényegi összetevője. Bármerre indulnak el e korszak tanulmányozása során, bele fognak ütközni. Ezért a kérdés megértése, a rajta való töprengés egyaránt ajánlatos tanárnak, diáknak egyaránt.

Pálfi Ágnes

A „semmi” és az „úr” képzete két József Attila-töredékben

(Ének, hajolj ki ajkamon...;
Miként a tiszta úrben a világok...)

Nyelvünk páratlan kincse a kettős tagadás és a figura etimologica: „Isa ki nopum eindul az gyimilcstüül, halálnak haláláal holsz” – mondja az Úr Ádámnak a *Halotti Beszéd*ben. Lelkünk rajta, hogy Ádám utódaiként ma hogyan olvassuk ezt az alakzatot: az örök halállal való nyomatékos fenyegetésként, avagy épp ellenkezőleg: a feltámadás ígéretésként. A magam részéről úgy vélem, hogy a „halálnak haláláal” birtokos szerkezet ezt az utóbbi jelentés-alternatívát kínálja elsődlegesen – az Úrnak azt a jóslatát tehát, hogy az ember a feltámadás hitével száll majd a sírba.

Az „Éj monológja” a *Csongor és Tündéből* már konkrétan is aktuális témánkba vág – hisz a „semmi” hasonló kulcsfogalom itt, akárcsak a *Költőnk és kora* című József Attila versben.¹

E nevezetes monológban az Éj asszonya először múlt időben szólal meg: „Sötét és semmi voltak: én valék / Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj, / És a világot szültem gyermekül.” Majd az ember-faj lakta jelenben folytatja: „Sötét és semmi vannak: én vagyok, / A fény elől bujdokló gyászos Éj – ” S végül a világ pusztulását követő jövő időt vetíti előre: „És ahol kezdve volt,

ott vége lesz: / Sötét és semmi lesznek: én leszek, / Kietlen, csendes, lény nem lakta éj.” Monológjának itt mintha vége is szakadna: érkezik a párját kereső két szerelmes nő: Ilma, a hús-vér földi némbér, és a „fényhazából” Csongorért „földre bujdosó” Tünde. Fölriasztják a halálos álomba merült Éj Asszonyát – akiből most, a „túlso partról” visszatérve pattan ki a titok – a halálon, a „semmi” örökkévalóságán túli élet létezésének rejtélyes titka: „És a sötéten túl van a világ” – nagymonológjának ez a voltaképpeni zárómondata, mely szemléletileg ugyanúgy felülírja azt a tézist, hogy az örök körforgás egyértelműen a halál mindenhatóságát bizonyítja, mint a *Halotti Beszéd* „halálnak haláláal holsz” fordulata.

Meglátásom szerint József Attila ugyanezen a nyomon jár, ugyanezt az anyanyelvünkbe kódolt létfilozófiai magasiskolát műveli, amikor a „semmi” fogalmát költőileg közelíti meg. Nem vitatom, hogy *Költőnk és kora* című opusának e tárgyban kiemelt jelentősége van. Most mégis két másik töredékére hívnám föl a figyelmet, melyben a „semmi”, illetve az „úr” ugyancsak kulcsfogalom.

Az első töredék keletkezési dátuma 1932–33, az *Eszmélet* megírása előtt vagyunk tehát:

„Ének, hajolj ki ajkamon / s te bánat, ne éj el, csak holnap. / Mélyebb-

¹ Az esszé apropója 2005-ben a Tokaji Írótlábor kerekasztal-beszélgetése volt a *Költőnk és kora* című József Attila-versről.

re kell még hajlanom, hogy semmit nem tudón dudoljak. // És énbennem is leng a mérleg, / de nem húzza le, ami kell. / Lány verőfény! Semmit sem értek, / csak hallom, kislány énekel. // 'Szádon az igazság bugyogjon / s te nyelj, hiszen te úgy hazudsz! / Ez a bölcs átok addig fogjon, / míg vitatni s szeretni tudsz!'"

Hogyan is olvassuk a kettős tagadásnak ezt az imperativusát, a „semmit nem tudón dudoljak” fordulatot, majd annak egy figura etimologica-szerű tőisméltődéssel kombinált variációját, a „semmit sem értek” kijelentést, amely ebben a kontextusban ugyancsak pozitív értelmű? A töredék egészéből kiviláglik, hogy itt nem a „semmi” megragadhatósága a téma – ellentétben a *Költőnk és korával*, amely ezt az elvont fogalmat materializálja, tünteti föl a keletkező szövegvilág, a „táguló űr” kézzelfogható „tartalmaként”: „Ugy szállong a semmi benne, / mintha valaminek lenne / a pora... // Ugy szállong a semmi benne, / mint valami: a világ...” E töredékben nem a „mindenség” és a „semmisség”, a makro- és mikrokozmosz viszonyának – ekvivalenciájának avagy hierarchiájának – metafizikai kérdése tevődik fel, hanem közvetlenül a költői praxisra fókuszáló létfilozófiai kérdés: Hogyan szólaljon meg a költő? Miféle hangon? Hogyan válhat igazi énekessé?

A „semmi”, a „semmit nem tudás” ebben a kontextusban a valódi alkotói állapot jellemzője, illetve előfeltétele. Ez a „semmi” nem passzív, hanem aktív üresség, nem objektum, hanem szubjektum, „belülről kifelé ható formáló erő” – fogalmazhatnánk Hamvas Béla nyomán, vagy akár előbbi példánkra, az *Éj* monológjának első tételére visszautalva: „Sötét és semmi voltak: én valék / Kietlen, csendes, lény nem lakta *Éj*, / És a világot szül-

tem gyermekül.” Ám ez a két kínálkozó párhuzam mégsem igazán találó. A kettős tagadás nyelvi alakzata, a „semmi” negációja révén a dúdolás itt nem a „semmiből” születik; nem a tudat nélküli „aktív üresség” nyilatkozik meg általa, hanem a „semmi” köztes létállapotán túltekintő alkotói szubjektum „új szenzibilitása”, mely a *lélek nyelvén* kívánja újraindítani a költői kommunikációt. S ez az új szenzibilitás személyesül és objektíválódik egyszer s mindenkorban abban a kislány-hangban is, amely a kettős tagadás variációs ismétlődése révén, az értelem inerciáján, a „semmi” stádiumán túljutva válik immár valóban foghatóvá: „Semmit sem értek, / csak hallom, kislány énekel.” A kettős tagadásnak ez a nyelvi kódja voltaképp ugyanazt a dimenziót nyitja, amelyet Vörösmarty mint létfilozófiai felismerést az *Éj* monológjának zárómondatával tesz explicitté: „És a sötéten túl van a világ”.

Mielőtt a másik József Attila-töredéket hoznám szóba, érdemes kitérni Hamvas Béla témánkba vágó általános esztétikai fölvetésére, melyet *A kínai tusrajzról* szóló írásában fogalmazott meg:

„A kínai tusrajznak két eleme van: az egyik a fekete vonal és folt, a másik az üres fehér tér. /.../ Az európai szem számára csak a fekete vonal és folt *van*. Csak azt látja. Csak azt tekinti létezőnek. A teret, az űrt, a fehéret, a *semmit* észre sem veszi. Szerencsés pillanatomban egyszer nem a feketéből indultam el a fehér, hanem a fehérből a fekete felé. Ez volt az a pillanat, amikor a kínai tusrajzot megértettem. /.../ Nem a tárgyba helyezkedtem, hanem a formáló erőbe, nem az objektumba, hanem a szubjektumba. Nem a reálisba, hanem a mágikusba. /.../ A modern festészetnek a kínai tusrajzzal kétségtelen rokonsága van.

Egyetlen hibája, hogy még mindig a feketéből, az érzékileg tapasztalhatóból, az objektumból indul ki, és a teret passzívnak és ürességnek tekinti. Ez még idolatria. Realizmus. Objektum-komplexus. Háttér. Ez még nem valóság. Az lesz a nagy modern festő, aki észre fogja venni, hogy nem a valami formálja a semmit, hanem a semmi a valamit. /.../ Amíg a képen csak vonalakat és a formákat fogjuk látni, csak a kép felét látjuk. Mint ahogy az európai kép a valódinak csak a külső fele. Amíg nem fogjuk megérteni, hogy a kívülről befelé ható fehér üresség nem egyéb, mint a belülről kifelé ható formáló erő, addig a festői valóságról sejtelmünk sem lehet.”

Az esztéta indulata, kultúrkritikai attitűdje jogos – ám a szellem embe-re meglátásom szerint egyoldalúan jár el, amikor érvelésének sarokpontján figyelmen kívül hagyja a keleti gondolkodásra jellemző dinamikus egyensúlyt, amely, hogy csak a legközismertebb példára utaljak, a jin-jang ket-tősségének szimbolikus ábrázolásában transzparensten megmutatkozik. Hamvas a semmiből teremtő mágikus erő primátusát hirdeti: „nem a valami formálja a semmit, hanem a semmi a valamit”. Úgy érvel, akárcsak az Úr ellenében Madách Luciferje, az Úr prófétája, aki csupán a létesülés szintjét tekinti valóságnak: a megvetett, ám számára mégis oly otthonos anyagi világot. A teremtett világ szellemi előképét, mai szóval élve a „teremtés kódját”, a mindenható kozmikus isteni tervet kizárja a valóság köréből. De az is elgondolkodtató, hogy Hamvas úgy beszél itt az európai esztétikai gondolkodásról, mintha nem ismerné a magyar népművészetet, amelynek formaképző elve az „előtér” és a „háttér” egyenértékű játékba hozása, és mintha soha nem olvasott volna

József Attilát. Vagy legalábbis azt a töredékét nem olvasta volna el sosem figyelmesen, amely a szerelmi tematika keretében ugyanezt a lét- és művészetfilozófiai alapkérdést közelíti meg oly módon, hogy egy enigmatikus, ám érzékletesen kibontott költői képpel ad rá autentikus művészi választ.

Lássuk hát a verset, melynek születését 1937-re datálják (akárcsak a *Költőnk és Kora* című költeményét): „Miként a tiszta űrben a világok, / lebeg keringve bennem a hiányod // majd árnyék leszek s te szorongva félsz: / óh hát ne hagyj meghalnom, amíg élsz.”

Az első két sor kozmikus hasonlata költői paradoxon, amelynek titka a kompozícióban, a hasonlított hátrahagyásában rejlik. Megjegyezném, hogy József Attilánál van példa olyan rokonítható hasonlatra is, amelyben éppen fordított a sorrend: „hiányod átjár, mint huzat a házon” (*Gyermekké tettél*, 1936). Ám ez esetben egy ilyesfajta sorrend-csere, a hasonlított előrevetése végzetes volna: „Hiányod lebeg keringve bennem / miként a tiszta űrben a világok” – ez a változtatás egy csapásra törölné, tenné nevetségessé a patetikus hangütést, kioltva e két sor gondolati többletét, létfilozófiai mondanóját. De hát miről is van itt szó, miféle paradoxonról?

Az én-te viszonyban személyesülő hiány ebben az előrevetett képben úgy jelenik meg, mint a világokat fenntartó kozmikus erők dinamikus egyensúlya, mint a végtelen univerzum telített és stabilan elrendezett külső tere, amely mint objektív létező hiánytalanul betölti a költői szubjektum belső terét. Vagyis a szubjektív hiány ekvivalense, objektív képe, képzele itt nem a „semmi”, nem az üres űr (még csak nem is a szubjektum belső terét átjáró légáram, a „huzat”), hanem a világokkal

telt univerzum szellemi valósága, mely mint isteni tervrajz, mint a teremtés előképe megelőzi és megelőlegezi a létesülést – azt a fázist, amikor a hiány már valóban mint „mágikus” energia lép működésbe az alkotói pszichében. Hamvas állításával ellentétben itt nem a „semmi” tehát a formáló erő, hanem a „minden”, a kozmikus rend szellemi és pszichológiai valósága, illetve a belőle születő, táplálkozó hiány.

A vers második fele a létesülés fázisa: a kozmikus tér örökkévalóságából a földi létezés jövő idejű valóságába való átlépés drámai fordulata: „majd árnyék leszek s te szorongva félsz: / óh hát ne hagyj meghalnom, amíg élsz”. Az árnyékban itt valójában a hiány ölt testet (Hamvassal szólva megjelenik az üres kép hiányzó másik fele, a vonal és a folt), mely egyúttal az én-te viszonylat megfordulásával, az animus és az anima szerepcseréjével

jár. Képzeljük magunk elé a jin-jang szimbolikus ábráját, hogy plasztikusan lássuk, miről is van szó: az árnyékként létrejövő „én” (az animus) itt a hiányzó másik fél, a „te” (az anima) negatív tükörképe, mint ahogy ugyanez mondható el fordítva is: a mindent betöltő, fénnel telt, kozmikus animát árnyék-animusa rajzolja körül, hívja elő a végtelen térből. Összetartozásuk életre-halálra szóló kölcsönös függés – ezért a szorongás, a félelem. És ezért a személycsere is, mely nem más, mint a dinamikus egyensúly kozmikus törvényének sajátos mozgásformája az emberi pszichében.

Mert ugyan ki tudná hitelt érdemlően megválaszolni, hogy ebben a József Attila-töredékben kié az utolsó szó: „óh hát ne hagyj meghalnom, amíg élsz”? Ki kérlel itt és kit? A költő a kedvest? A kedves a költőt? – Te engem? Avagy én téged?

Báthori Csaba

Párhuzamos képzetek Rilke és József Attila költészetében

Nem emlékszem, mikor kezdett érlelődni bennem az indíttatás, hogy egymással összefüggésben elemezzem Rainer Maria Rilke és József Attila költészetét. Rilket régóta fordítom magyarra, József Attila egész költői életművét pedig a kilencvenes évek második felében ültettem át németre, egy svájci kiadó megbízásából. Először csupán az tűnt fel, hogy József Attila kevés költőnk egyike, akit jó reménységgel lehet németre fordítani, az egyenértékűség rögeszméjének sem hátat fordítva. Az elvontságra hajló, több évszázados filozófiai edzőiskolákon formálódott német nyelv, úgy tűnt, a legalkalmasabb e nagy magyar gondolati költészet átmentésére. S ahogy az évek alján a fordításban haladtam, egyre erősödött bennem a gondolat: érdemes egymásra vonatkoztatni ezt a két szellemi alapállást, megérné elmondani egyet s más úgy, hogy egymásban tükröztetjük a két rokon szemléletű költő bizonyos ideáit.

Hogy rögtön a közepébe vágjak: szembeszökő a két költő emberi alkatának néhány olyan vonása, amely művészetének legmélyebb pontjáról igazítja a szövegeket. Rilke egész élete a tudatosan választott, szinte érintkezési tilalomig fokozódó magány-rögeszme jegyében telik el. *Niemandes Sohn zu sein, niemandes Schlaf zu sein*, nem lenni senki fiának, nem lenni senki álmának: ez csak egyik változata a láthatatlanság, a változásban megnyilvánuló létvonakodás, az általános eltűnési sóvárgás ceremóniáinak. Ahogy egyik Orpheus-szonettjében mondja: *Sei – und wisse zugleich des Nicht-Seins Bedingung*. A mulandóságunk ugyanezt a nyomasztó tapasztalatát sugallják a német költő más képzecscsoportjai, például a *búcsú*-motívum, illetve az abban fel-felderengő, azt elfogadó és létpozitívumként értelmező melléképzetek. *Sei allem Abschied voran, als wäre er hinter / dir, wie der Winter, der eben geht*, írja másutt. Ugyanezt rögzíti a francia nyelvű versek egyike a húszas években: *Chantons ce qui nous quitte / avec amour et art; / soyons plus vite / que le rapide départ*. József Attilánál a különállás, az általános magányparancs, igaz, a csalódás tapasztalatával párosul, de a magyar költő mély művészetikája ugyancsak ehhez a létállapothoz kapcsolja a művészi tudatosság, a tökély garanciáit. Egyik töredékében ez a gondolat úgy ölt formát, hogy a költő elutasítja a hamis, tukmált dicsőség kínálatát, és csak azt tartja letéteményesnek, aki „szívét versbe kérte”. Másutt így ír: *Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész, / vagyok mint a hideg, világos és nehéz*. A léttel elvegyülni képtelen művész vacogása számtalan ponton átítatja a magyar költő sorait. Az Ódában például így: *Ki mint vízésés önnön robajától, / elvász tőlem és halkan futsz tova, / míg én, életem csúcsai közt, a távol / közelében, zengem, sikoltom, / verődve földön és égbolton, / hogy szeretlek, te édes mostoha!* Aki figyelmesen részletezte magában Rilke húszas években kialakult nagy ívű panteisztikus költészetét, ebben a hat sorban sokrétűen megsejtheti a német költő mondandóit is. Figyeljünk a következő

pontokra: nem a robaj válik el a vízeséstől, hanem a vízesés a robajtól. Az első változat volna a közönséges, ez a második a költői varázslat szöveghegyszíne. A víz-képzet szimbólumfelszívó képessége itt csupán megvillan, de József Attila fordulata ugyanabból a szemléleti ugrásból fakad, mint Rilke alakzatai: maga az anyag válik ezoterikus testté, és egyúttal valahogy olyan jegyet tükröz az ember felé, amely felhívás rangján áll. A víz megmozdítja, ég és föld közötti híddá oldja a tájat, a lelket, és mintegy materiális nyelven fejezi ki a két szellemi-lelki egyed lehetséges párosodását. Anyag és anyagtalan következmény mosódik egymásra, az elválás és összetartozás áhított harmóniája dereng fel, a megfoghatatlan hang is érzékletes minőséget nyer, a világon átsugárzik a világon túli szféra látomása. Csak egyetlen példa Rilke egyik 1924-es, Muzotban keletkezett verséből: *Wasser, die stürzen und eilende... / heiter vereinte, heiter sich teilende / Wasser... Landschaft voll Gang. / Wasser zu Wassern sich drängende / und die in Klängen hängende / Stille am Wiesenhang* (SW, II, 501). Az Óda-részletben még három olyan elem látható, amely Rilkét és József Attilát egyaránt jellemzi: a távol és közel dialektikus gondolatának említése (a távol közelében kifejezés az érett Rilke szótárának törzsfordulata), az égi és földi vonatkozás egymás mellett felbukkanó párosa, valamint az édes mostoha-fordulat paradoxális zárata.

E három jegy közül most kiragadom az utolsót, hiszen ez – az ellentmondásokban fogalmazódó kijelentések halmozódása – ugyancsak mindkét költő szótárvilágának állandó kísérője. Rilkénél a *Widerspruch* (ellentmondás) szó a kezdetektől fogva a dolgok lényegét fejezi ki, az ellentmondásokban megvalósuló lét mozgására utal; a német költő gondolkodása egyre inkább elmélyíti az antinomikus látásmód egész fogalmi körét, és ez abban nyilvánul meg, hogy az elvont látomásokat is a paradoxon megközelíthetetlen terébe szorítja. Az éjszaka viszontagságairól ezt mondja: *Aus Scharen von Licht / war ihr Dunkel gemacht, / das sich rein widerspricht*. Az ellentett szemléleti részletekből épülő beszéd már a korai darabokat is jellemzi, és a *Sírfelirat* „reiner Widerspruch”-jáig terjed. Rilke költészetének ezt a vonását számtalan példával igazolni lehet, az életmű bármely szakaszából vett idézetek egymást erősítik. József Attila nyelvét ugyancsak mélységesen jellemzi ez a paradoxális vagy csak alkalmi végleteket emlegető kifejezés mód – s hozzáteszem, ez még ott is fokozza költői erejét, ahol a tartalmi tényezők első pillantásra nem igazolják ezt a figurát. A két hexameter csak láthatóvá tesz egy formai állandót – de a vonás mindenütt fellelhető. Idézek néhányat az *Eszméletből*: *Földtől eloldja az eget... álmom s a vas világ... nem fog a macska / kint s bent egeret... Csak ami nincs, annak van bokra* stb. A *bűn* így kezdődik: *Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam*. A *Gyermekké tettél* második szakaszában ez áll: *Az éveket, mik sorsom összetörték, / reám zúdítja minden pillanat*. Az egyik kései töredék így vall: *Mélyebbre kell még hajlanom, / hogy semmit nem tudón dudoljak*. A kései versek szinte minden lélegzetvétele erről a feltételes létezésről – költői nyelven: a nehezen mondhatóról – tesz megrendítő vallomást. *Ime, hát megeltem hazámat... ha eltemet, ki eltemet*. József Attila egymásnak feszülő, egymást kioltani látszó állításai között nagy jelentőségűek azok a fogalmi kettősök-hármasok, amelyek a létezés egyetemes vonatkozásait részletezik a látomás éles kontrasztjaival. A *„Költőnk és Kora”* című kései vers a semmi-minden párost érzékelteti néhány gyors, de rögtön kozmikus távla-

tot rögzítő mozdulattal. A költemény alapgondolata, ismételhetnénk, németül így hangzik: *Sei – und wisse zugleich des Nicht-Seins Bedingung*. József Attila szökellő mozgással haladó, nem szomszédos látomáspontokat összekötő kifejezőmódja Rainer Maria Rilke távlatos, magaslatot és mélységet egymásra villantó alkotásmódját idézi. Ha a két költő témavilágát, megszólalásuk ürügyeit és vetítésfelületeit vesszük szemügyre, szinte kimeríthetetlen rokonságokra bukkanunk. Kiragadok kettőt a bogból.

1. Először megemlítem a két költő egyik közös témaegyüttesét: az angyal-rózsa-gyötrelem képzetsoportot: ez Rilke műveiben döntő jelentőségű, József Attilánál pedig alkalmi, majd egy ponton (egy kései töredékben) emlékezetes motívum. A *Derengő rózsá* vagy a *Gyönyörűt láttam* helyett itt csak ezt az öt sort állítom párhuzamba Rilke toposzaival. Idézem: *Lassú álmodozásaiból amint / fölemeli fejét a gyermek, / bólint az angyal, ki a kinnal fölötte ing / s porba ejtik fejüket a kígyók, / akik feléje mérgeket lövellnek*. Ha ezt az ötsoros töredéket németül olvasom, csak Rilkére gondolhatnék – annyira a német költő képzetteremtő jegyeit viseli magán. Lassúság, álom (alvás), gyermek, angyal, kín, ing: mindegyik szó a rilkei szókincs alaprétégehez tartozik. Meghökkenítő, hogy a *Jeder Engel ist schrecklich* típusú rilkei állítás itt szinte tüköralakzatként tolul fel: az angyal és a szenvedés képe összekötődik, sőt kiegészül a gyermek-szintagmával, amely ugyancsak Rilke visszatérő motívuma. Nyilvánvaló, hogy a két képcsoportnak semmilyen közvetlen köze nincs egymáshoz, egyúttal azonban meglepő, mennyire hasonnemű kiegészítőket vonzanak magukhoz.

2. Másodikként nem egyetlen vonást ragadnék ki, hanem a párhuzamos képzetársítások egész fűrtjét, hiszen a két alkotó temérdek ponton hasonló képzetmintákban fejezi ki indulatait és egyetemes üzeneteit. Ezek: a *kint-bent* képzetpár (másutt: kívül-belül), a világnak a dolgok összességében megnyilvánuló *determináltsága*, az *éjszaka* delejező, hideg varázslatot és bizonyos kötelező létlogikát sugalló látványa, a *véletlen* és a *törvényszerűség* számtalan költői említésformája, a *tudás* és a *semmit-nem-tudás* hovatovább szókratészi bölcsessége, a *világegyetem* törvényszerűségeinek visszfénylése az emberi szív örvényeiben, a *hallgatás*, eltussolás, kimondatlanság, valamint a lelkiismereti vagy *vétkességi* érzet összefüggése, az *élet-a-halálra-ráadás* (József Attila-i) nagy témája, és végül *világ* és világból kiesettség tapasztalati köre. Ezek közül most kiragadok néhányat, mintegy szemléltetésül.

Rilke az Erika Mitterer-versek tizenegyedik darabjában ezt mondja: *Was draussen heisst, ist lauter Heilung innen, / und was geschieht, ist innen schon geschehen*. A *kint-bent* gondolat a szubjektum-objektum pár másodlagos köpönyege itt és számtalan metaforában kirobbanhat. A rilkei rózsaversek szimbolikájának egyik alapvető jegye, hogy a költő a szirmok látványának ecsetelése közben világít rá: nem tudjuk, mi a bent, mi a kint, olykor felcserélődik a kettő, és egymásban úgy csillan meg, hogy eggyé olvad. Rilke egyik ajánlás-verseben (*Für Frau Grete Weisgerber*) így ír: *Draussen Welten, Welt –, wieviel, wie vieles –; / aber wer beschreibt / Glück und Übermass des Gegenspieles, / das in uns Gesicht und Wesen treibt*. Látjuk: ugyanaz a fordulat, amely József Attila verseiben gyakorta megidéződik. *Sebed a világ – ég, hevül / s te lelkedet érzed, a lázat (Eszmélet)*. Vagy egy kései töredékben: *Mint a Tejút a vonulól / egek tágulól / boltozatán / s mint a valóság heveny láz után // úgy ragyog és világít / lelkem-*

ben, mely világot áhit / az emberi fölszabadulás. A determináltság feledhetetlen axiómáját egyszer s mindenkorra József Attila fogalmazta meg a magyar költészetben. Idézem a *(Magad emésztő...)* öt sorát: *Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindegyik determinált.* Rilke 1914 augusztusában – egy irschenhauseni töredékben – így fogalmaz: *Sehet ein Ding, das vielfach umwundene. / Keiner geht durch die verbundene Welt / einzeln. Immer ist ihm in herrlichen / Abständen das Herz umstellt. / Immer ist er in Händen, die zu fassen wissen. / Hingerissen ist er in hinreissenden Händen / oder..... / ein ruhender. Es sei denn er fiele / von Händen zu Händen: denn die Spiele / des Alls sind unendliche.*

Az éjszaka élménye mindkét költő számára centrális jelentőségű. Az éjszaka spirituális szerepe, a hideg sötétségnek tulajdonított szellemi-lelki tartalomgyűttes József Attila költészetében talán a *Téli éjszakában* rajzolódik fel a legtöményebb formában. *Tündöklük, mint a gondolat maga, / a téli éjszaka.* A magyar költő a hűvös eszmélkedés, a teljes körű önvizsgálat, a pontos világ-érzékelés, valamiféle magasrendű pásztorolás képzetait gyűri a költeménybe. Ebben a felfogásban a metafora társlemelei (csillagok, hold, holdfény, göncölök, ködök, nedves levegő stb.) is figyelmet érdemelnek, hiszen ezek árnyalják, kiegészítik és – mondhatni – felfoghatóvá teszik a meghökkentő eredeti belátást, azt, hogy az időfolyamatnak éppen ez a fenyegető, nagyban kiismerhetetlen stádiuma telik meg a költő súlyos léttartalmaival. *Oly könnyen száll a hold, / mint a fölszabadult. / ... / Milyen óriás éjszaka / szilánkja ez a súlyos éj, / mely úgy hull le ránk, / mint a porra a vasszilánk? (Tehervonatok tolatnak...)* Vagy hadd idézzek egy kései töredéket: *Száz éjszakán / ezer magány / millió fájdalommal / szelt át meg át / az éjszakát.* Rilke, aki a közös szellemi családja német ágán felel József Attilának, egész életére kiterjedő éber és sokrétű, megrendült erőfeszítéssel sajtolja ki saját létélményeit az éjszaka látványából. Nála az éjszaka az idegenség, számkivetettség, a számadás, valamiféle végítélet-szerű megfeleltetés metaforája, amely azonban a világegyetem nagy összefüggéseit is a költő öntudata elé villantja. Ebben a művészetben hasonlóan terebélyesednek és sűrűsödnek az egymást vonzó, gerjesztő és megtermékenyítő képalkatrészek, testvérelemek. A *Gedichte an die Nacht* egyik pontján, a *Die grosse Nacht* című versben ezt olvassuk: *... erwachsene / Nacht, und staunte dich an. Wo die Türme / zürnten, wo abgewendeten Schicksals / eine Stadt mich umstand und nicht zu erratende Berge / wider mich lagen, und im genäherten Umkreis / hungernde Fremdheit umzog das zufällige Flackern / meiner Gefühle.* A költő megilletődött, zaklatott tagmondatokban áradó hangjában több érzelmi szál összefonódását érzékeljük: egyszerre van jelen itt az éjszakai újjászületés, a megsemmisüléssel felérő megalázkodás, a nagyobb természet törvényeihez illeszkedő berzenkedő-igenlő igazodás, a túlélés és a földi immanciához való ragaszkodás összes képzetcsoportja. A húszas évek közepén az *Aus dem Umkreis: Nächte*-versek egyikének utolsó szakasza így hangzik: *wie, durch dein blosses Dasein, erschein ich, / Übertrefferin, klein -; / doch, mit der dunkelen Erde einig, / wag ich es, in dir zu sein.* Azt hiszem, világos mindebből, hogy a két költészet nem csak tematikájának ismételt tükröződéseivel utal egymásra és teszi szinte kötelezővé a közös vonások számbevételét, hanem egy bizonyos költői látástípus tulajdonságait is gazdagon szemlélteti.

Első pillantásra azt gondolhatnánk: igen, igen, de... De Rilke individualista, mindenféle közösséget kerülő, semmiféle társas felelősséget nem hangsúlyozó költő, ellenben József Attila, ő bizony a részvét, a társadalmi feladatvállalás, a szocializmus viharadara. Van ebben a szembeállításban némi igazság, kétségtelen. Mégis azt kell mondanom: ami a magyar költőnél embertársi hivatástudat, az Rilkénél az egész teremtéssel szembeni részvét fogalmaiban nyilvánul meg. Ha lehet a költőket platonikus és arisztotelianus csoportra osztani, úgy én ezt a kettőt, mindkettőt, a platonikus rajba sorolnám. Mindkettő hamar felszökken a konkrét látványtól az ideák derengő égboltjáiig, és egész létérzékelése a fogalmak felől röntgenezi át a tapasztalat egyes tényállásait. József Attila egyik töredékének első két sora így szól: *Én hazám, fajom és emberiségem / iránt ismerem szép kötelességem.* De másutt is, ahol a tárgyi-érzéki fantázia adatairól beszél, rögtön felvillantja a reáliák mögött az univerzálisokat. Ő a tudásnak tesz panaszt, a rózsa képe mögé odairja a *valóság* szót, ő egész népét fogja tanítani, nem csak egyes jelentkezőket, ő az *értelemig* lép tovább, és a földi munkában is a *csillagok pontos, szép járását* tekinti mérvadónak (már megint az ég, a csillagok, az éjszaka, ez a vakítóan sötét József Attila-i éleslátás...). A kiválás, a magasra emelkedés (és mélyre süllyedés), a csillagmagányban megvalósuló költői tökéletesség és más eszmék jelzik a magyar költő társadalmi szereplehetőségeinek másik, tragikus oldalát. Különállás, benső vezérlés, világhiány, és ugyanakkor szeretetelenség, a földi érzéketlenség magasztalása, a kicsiny dolgok pásztorolása és más: ez a lírai halandó személyes tapasztalatainak ellentett szócsoportja.

Ha Rilke műveibe pillantunk, ugyanezt a kettős osztatú szellemi teret sejtjük meg. Ez a költő főleg, ahogy ő maga mondja, *belső utakat* óhajt megtenni és a külvilághoz inkább a nagy távlatok, távolságok és felelősségmentes vonatkozások pályáin át kíván közeledni. Egyik alapszava a *Weigerung*, a vonakodás; és ez a terminus itt valamiféle széles körű önmegvonást, elhúzódást, hátrítást jelent. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Rilke költészete a lét roppant tágas horizontját nyitja meg, és minden sorával a létezés egészére vonatkozó gondosság kötelmeit érzékelteti. Hogy ebből az összetett eszméleti szövedékből egyet kiemeljek: nem győzi hangoztatni a költő pásztori szerepének fontosságát (ezt ő – úgy tűnik, az egyházi liturgiával is kapcsolatba hozható – fogalommal *Hirtenamtnak*, pásztori hivatásnak nevezi). Milyen elemekből áll ez a képzet? A pásztor a lét egészét mérlegelő lelkiismerettel, rendületlen törődéssel, veszélyek közt is biztonságot árasztó szívóssággal őrzi a nyáját – értsd: oltalmazza és terelgeti a közösséget –, miközben, idézem a költőt: *ott strázsál, s hagyja, kassanak rá a hatalmas elemek, fogja körül az eseményektől hemzsegó világtér, és minden pillantásában világot oltson magába, világot, semmi mást (Hat / nichts als Welt, hat Welt in jedem Aufschau, / in jeder Neigung Welt (GW II/45).* A választott művész legfontosabb feladata az egyetemes mérvű törődés: kézbe kell vennie a legkisebb dolgokat, tisztaságot kell teremtenie és felmutatnia műveiben, még álmaiban is éberem őriznie kell a lét értelmét, és ahogy Rilke mondja: ellenértéket kell létrehozni a jelenkor uralkodó külvilágával szemben (*Ich sage Gegenwart und meine Gegenwart* – mondja a *Geschrieben für Karl Grafen Lanckoronski* című versben; a lefordíthatatlan szójáték értelme: *Azt mondom: jelenkor, és azt gondolom: ellenérték*). Pár sorral feljebb pedig így körvonalazza a művészek hivatását: *Sie müssen dastehn wie der Hirt, der*

dauert; / von ferne kann es scheinen, dass er trauert, / im Näherkommen fühlt man wie er wacht. Und wie für ihn der Gang der Sterne laut ist, / muss ihnen nah sein, wie es ihm vertraut ist, / was schweigend steigt und wandelt in der Nacht. Idézem a vers utolsó három szakaszát Eörsi István – egyébként József Attila fordulatain edződött – magyar fordításában.

Szétrombolhatók ők is, mint akármí,
de (kiszemeltek!) nekik helyt kell állni,
ha rájuk tör a legnagyobb erő,
és ki kell mondaniuk, ahol más csak
nyög és nyafog, ütemét a csapásnak,
s érzik, hogy bennük súlyosul a Kő.

Kitartón állnak, akárcsak a pásztor;
a messzeségből úgy tetszhetne: gyászol;
közelebb érve érzed: örködik.
S ahogy ő hallja a csillagok ívét,
úgy kell, hogy a szívükhöz közelítsék,
mi néma éjben serken s működik.

Mit rájuk bíztak, álmukban is őrzik:
álom és lét, könny és kacaj füződik
értelemmé... S már nem bírnak vele,
és térdre buknak a halál s az élet
előtt, és ekként ad a Mindenségnek
új mértéket térdük derékszöge.

Figyeljük meg – Rilke ihletmodelljein és messziről felismerhető szómatricáin túl – a szóhasználatig erő, József Attila legérettebb eszméleti csúcspontjait idéző felrakást; a kiszemeltek motívumot (JA: „születtem, elvegyültem és kiváltam”, *Kész a leltár*), a helyállás és a legnagyobb erő párosát (JA: „A mindenséggel mérd magad!”, *Ars poetica*), a magasra emelkedés és a mélység felé húzó erő együttesét (JA: „én tulmagasra vettem egemet / s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre”, *Egy költőre*), a csillagvilág és a szív összefüggéseit (JA: „Milyen magas e hajnali ég!... / Hallom, amint fölöttem csattog, / ver a szivem”, *Óda*), az álomban megőrzött dolgok és az értelem emlegetését (JA: „kecsesen okos csevegés”, „Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább!”, *Ars poetica*), s végül a térdre bukó, és az alázatosságban a mindenséghez fohászzkodó ember alakját (JA: „Fogj össze, formáló alak, / s amire kényszerítnek engem, / hogy valljalak, tagadjalak, / segíts meg mindkét szükségemben”, *Nem emel föl*).

Végül csak annyit: nyilvánvaló, hogy e két nagy költőt külön-külön kell olvasni, mindegyiknek saját és összetéveszthetetlen beszédvilágát önmagában szemlélni és kibontani. Egymásra vetített alakjuk, egymással összefüggésbe hozott művészetük taglalása, semmi kétség, hozzáad valamit ahhoz, amit megérthetünk belőlük. Ahogy mi, olvasók öregszünk, már csak azt szeretjük, akit szeretünk. De néha feltámad bennünk az az érzés is, hogy kivételes erővel szeretünk, véglegesen, egyszerre kettőt. Én, talán ezt súgja a világszellem, ma már csak együtt tudom szeretni ezt a két csodát.

Borbély András
Eltűnik hirtelen

Arany homokkal elfedett
rom, párkányok, vakolat,
s derengő nyalábok alatt
szűk napod kimerevedett.
Harmat is hullott, senki,
utcán, a föld alatt, égben,
ki jár, föl nem tűnik neki:
a boltozat zuhant le éppen.
Megtörténhetett itt bármi,
nincs tőletek mire várni.

Alszik, mint megfagyott haraszt,
aszott csont és fossziliák,
s naponta hal meg ezer más.
Ha alszol, élve úgy maradsz,
mint halott hősök szobrai,
mint metrón nyűtt tekintetek...
És nem értem, mit beszéltek;
ha magyarul tudnék szólani,
jöhetnék szólva: érkezem,
mint szóban megfúlt értelem.

Árnyék árnyéka lett versed,
neved még itt bolyong s hallgat,
betömült füle a falnak,
kidöltél, s élveteg elvek
hülyék zászlóin még lengnek.
Inkább ne szólj szám, nem fáj,
agyak, szívek: ürült termék,
semiben ne bízz, ne formálj,
nyelvünk nem mű, hanem elem:
feljön, eltűnik hirtelen.

A számok

1.

Két szám között a számtalan újabb szám:
méltó nevet te adhatnál-e nekik?
Zénón nyila s a gyorslábú Achilles –
úton vannak hát mindketten azóta...
S futok én is, valót nem ér a lábam,
kövek, számok közt láthatatlan híd tart,
hisz így jött közénk, tanítva vízre lépett.
Az idő fény, szólt, de beárnyékolja szemünk,
majd távozott az új fénynek alkonyán.

2.

S most rettegést szül minden újabb lecke,
szentélye körül állunk kék fák alatt,
hol Ő térdelt, a hajnalban imádkozó.
S futok megint, valót nem ér a lábam,
két szám között a számtalan újra Egy
csak ritkán lehet olyanként, mi nem szám,
– hát félek szólni, hisz közöny s rettegés tart;
csak ritkán sejtjük, hogy a kilőtt nyilat,
mint elnyújtott Igét, kezében tartja még.